

Sissel Furuseth

Brølet i helligdommen

Fortellinger om olje i Knut Hamsuns *I Æventyrland* (1903)

Lenge før det ble oppdaget olje under Nordsjøen reiste skandinaver i østerled for å investere i petroleum i Baku. I 1870-årene etablerte de svenske ingeniørene Ludvig og Robert Nobel – brødre av den mer kjente Alfred – selskapet Branobel ved Kaspiahavet og bygget opp det som ved forrige århundreskifte var Europas største oljeselskap og en viktig konkurrent til amerikanske John D. Rockefellers Standard Oil. Ludvig Nobel var tidlig overbevist om at russisk bergolje hadde en lysende fremtid.¹ Men der industrigründeren forestilte seg lys og varme, så andre forurensning og uhelse. Slik beskriver Knut Hamsun sitt møte med Baku høsten 1899:

Saa er det Lugten af Olje over hele Byen. Den er allevegne, paa Gaderne og i Husene. Oljen blander sig i den Luft man aander ind, og før man blir lidt vant til denne Luft harker man ustanselig. Oljen blander sig ogsaa i Støvet paa Gaden, og naar det blæser – hvad det gør næsten altid her – kan det oljemættede Støv slaa fede Pletter paa Klæderne. Det syntes for os som det utriveligste Sted vi havde besøgt, skønt vi saa det Kaspiske Hav.²

Sitatet er hentet fra Hamsuns reisefortelling *I Æventyrland: Oplevet og drømt i Kaukasien*, først publisert i 1903. Her er bergolje fremstilt som et miljøproblem og en energikilde vi mennesker fint klarer oss uten. Samtidig inneholder den nå 120 år gamle boken passasjer der petroleum knyttes til religiøse forestillinger med rike tradisjoner: «Her bodde en Ild i Jorden som ingen Næring trængte, den brændte ganske af sig selv og sluktes aldrig ut, en saadan Ild var hellig».³ I Baku møter Hamsun petroleum som noe skittent og opphøyd på samme tid. En slik dobbelthet kan det være grunn til å dvele ved: Hva innebærer det at oljen inngår i ulike typer fortellinger med flere historiske lag og sett av verdier? I hvilken grad er det rimelig å lese Hamsuns kaukasusbok som en kritikk av den fremvoksende globale fossilindustrien omkring forrige århundreskifte? Dette er spørsmål denne artikkelen vil belyse.

Til tross for at «petroleum», «nafta» og «olje» er hyppig omtalt i *I Æventyrland*, og dermed utgjør et viktig ledemotiv i reisefortellingen, er energikilden viet lite oppmerksomhet i tidligere analyser av verket. Hamsun-forskere har lagt mest vekt på bokens orientalismeproblematikk og dens tvetydige sjangertilhørighet mellom sakprosa og fiksjon. For eksempel har Atle Kittang vist hvordan Hamsun bruker reisen til å bygge opp en myte om

den opprinnelige eksistensen organisert rundt *det orientalske* og *det oksidentalske* som antitese.⁴ Elisabeth Oxfeldt har påpekt at i motsetningen mellom øst og vest er det interessant at Hamsun ender med å identifisere seg med perseren og ikke med amerikaneren.⁵ Som jeg vil vise etter hvert, preger øst–vest-dikotomien også fremstillingen av petroleumsmotivet i *I Æventyrland*. Når det gjelder sjangerspørsmålet, har Henning Howlid Wærp understreket at forfatteren av reisebeskrivelsen inngår en selvbiografisk pakt med leseren,⁶ mens Peter Fjågesund har argumentert for at Hamsun har produsert et radikalt overskridende narrativ som ignorerer tradisjonelle sjangergrenser.⁷ Jo Bech-Karlsen har fremholdt at Hamsun opererte med et vidt litteraturbegrep som omfattet både fiksjon og journalistikk.⁸ Selv om Hamsuns sjangerblanding får visse konsekvenser for hvordan forskerne kontekstualiserer reiseberetningen historisk, har ikke deres betraktninger omkring fakta og fiksjon medført større interesse for oljens tilstedeværelse i *I Æventyrland*. Dette finner jeg overraskende med tanke på hvor påtrengende oljen faktisk er både for den reisende rent sansemessig og som gjennomgangsmotiv i den narrative strukturen. Det er på tide å se nærmere på hvordan Hamsun tematiserer petroleum som fysisk substans og energikilde.

Selv om oljemotivet er påfallende, er det ikke like tydelig hva som er bokens overordnede budskap. Hamsuns modernitetskritikk er motsigelsesfull blant annet fordi den reisendes fascinasjon for den religiøse oljen smitter over på fremstillingen av den sekulære og kapitaldrevne oljen. Dessuten er den skrivende en turist som selv blir delaktig i den oljekulturen som settes under lupen. Forflytninger i tid og rom krever energi. Et underliggende argument i min analyse er derfor at reisefortellinger er særlig godt egnet til å vise sammenhenger mellom energi- og kulturhistorie. Mens petroleum til å begynne med hadde størst bruksverdi som kilde til belysning (parafin), var det ulike typer drivstoff (diesel og bensin) som i økende grad gjorde seg gjeldende mot slutten av 1800-tallet. Bergolje fikk en enorm global betydning fordi den kunne destilleres til mobilt høyoktandrivstoff som transporterte mennesker og gods over lange avstander på stadig kortere tid. Det er i denne energihistoriske konteksten *I Æventyrland* bør leses.

Teoretisk trekker jeg veksler på perspektiver fra petrokulturstudier og energihumaniora. Disse delvis overlappende fagfeltene har vokst frem de siste par decenniene som følge av en økende erkjennelse av at oljeforbruket må ned, samtidig som man innser at energiomstilling handler om langt mer enn teknologiutvikling og økonomiske insentiver. I vanskelige omstillingsprosesser er det et like stort behov for psykologisk innsikt og kunnskap om kulturelle praksiser og religiøse forestillinger. Olje og energi er derfor blitt viktige temaer for kulturkritikk og humanistisk forskning. Før jeg ser nærmere på *I Æventyrland* som

energifortelling, vil jeg klargjøre noen teoretiske premisser innenfor energihumaniora (oversatt fra engelsk «energy humanities»). I likhet med medisinsk humaniora, digital humaniora og miljøhumaniora er energihumaniora et tverrfaglig forskningsfelt som utvikler ny kunnskap i krysningpunkt mellom ulike akademiske disipliner.

Energihumaniora

I vår sammenheng er det særlig relevant å peke på hvordan energihistorien kaster lys over litteraturhistorien og vice versa. Den amerikanske litteraturforskeren Patricia Yaeger har tatt til orde for at litteraturhistorikere bør frigjøre seg fra etablerte kategorier som opplysningstid, romantikk og modernisme og i stedet sortere tekster ut fra hvilke energikilder som har gjort dem mulige.⁹ Delvis inspirert av Fredric Jamesons *The Political Unconscious* (1981) argumenterer Yaeger for at et samfunns dominerende energikilder – ved, kull, olje, osv. – kommer til syne som underliggende kraftfelt i litterære tekster, og at angst for energiknapphet kan være en vel så viktig kulturell drivkraft som for eksempel klassekonflikt. Den kanadiske kulturteoretikeren Imre Szeman har i et lignende resonnement understreket viktigheten av å utvikle kritisk teori som tar høyde for energispørsmål.¹⁰ En kritisk energiteori inspirert av Frankfurterskolen bør imidlertid ikke nøye seg med å identifisere energimotiver i kunst og litteratur, mener han. Den må også være i stand til å belyse underliggende strukturer og forklare kategorier som subjektivitet, frihet og fellesskap i lys av det som bokstavelig talt beveger oss. For eksempel handler det om å skape bevissthet om at det moderne subjektets forestillingsevne er blitt radikalt endret på grunn av tilgang til billig energi.¹¹

Den amerikanske biologen og litteraturviteren Heidi Scott har vært særlig opptatt av hvordan fiksjonstekster kan gi innsikt i psykologiske og filosofiske aspekter ved energibruk som ofte unnslipper samfunns- og naturvitenskapelige fremstillinger av energihistorien.¹² Som oppmerksomme lesere av litteraturens drivstoffmaterialitet kan vi oppnå dypere forståelse av vår energiværen («energy ontology»), det vil si forstå bedre hvordan og i hvilken utstrekning menneskers måter å overleve, arbeide, reise og konsumere på endrer seg under ulike energiregimer.¹³ Scott er spesielt interessert i historiske overgangsfaser og hvordan nye energi- og transportformer oppleves kroppslig og mentalt. Hun siterer blant andre den britiske forfatteren Thomas DeQuincey, som i «The English Mail-Coach» (1849) beklaget at det å reise med jernbane var fremmedgjørende og lite givende sammenlignet med hestetransport: «iron tubes and boilers have disconnected man's heart from the ministers of his locomotion».¹⁴ DeQuinceys hyllest av den subline forbindelsen mellom hest og menneske blir av Scott tolket som et klart modernitetskritisk standpunkt. Mer generelt viser hun hvordan

det kullfyrte damplokomotivets inntreden gjør 1800-tallets forfattere mer bevisste på at med det nye drivstoffet følger også nye standarder for effektivitet og punktlighet. Utover på 1900-tallet, samtidig med utbredelsen av bensindrevne personbiler, utvikles veiromanen og road-trip-narrativet som den ultimate utforskning av individuell frihet. Her følger Scott Patricia Yaeger, som har trukket frem Jack Kerouacs *On the Road* (1957) som en fortelling om amerikansk energiekstravaganse.¹⁵ Selv har jeg anvendt denne kulturkritiske tilnærmingen til energiekstravaganse for å drøfte bilens posisjon i norske samtidsromaner.¹⁶

Når det gjelder Hamsuns reisefortelling, er min påstand at denne representerer ulike energiregimer i den forstand at den beskriver en togreise fra St. Petersburg til Vladikavkaz som er dels kullfyrt og dels petroleumsdrevet. Estetisk sett er det interessant hvordan forskjellen mellom drivstofftyper formidles via luktesansen: «Vort Lokomotiv fyrer nu med raa Nafta fra Baku, og Lugten fra dette Brændsel er i den store Hede meget ubehageligere end Stenkulos.»¹⁷ Fra gammelt av ble nafta brukt som betegnelse for råolje, og senere som betegnelse for en petroleumsfraksjon utvunnet ved destillasjon av råolje. Hamsun synes å sikte til råolje. I fjellene mellom Vladikavkaz og Tbilisi foregår reisen imidlertid med hest og vogn. Den bratte fjelletappen forseres altså ved hjelp av tradisjonell bioenergi, eller mer presist: med muskelkraft næret av mais og vann. På den siste etappen inn mot Baku «ildes Lokomotivet [igjen] med raa Nafta».¹⁸

I 1899 var det åpenbart nytt og uvant for en nordmann at petroleum ble brukt som drivstoff. Det er nettopp som skildrer av denne fremmedheten at Hamsuns kaukasusbok er energihistorisk interessant for lesere i dag. Fordi *I Æventyrland* fremstiller petroleum som et eksotisk og pussig fenomen, kan boken kanskje bidra til å avautomatisere vårt forhold til olje. De svenske petrokulturforskerne Jens Millkrantz, Anna Åberg, Kristoffer Ekberg og Susanna Lidström har understreket nettopp betydningen av å studere energikulturer historisk da tilbakeblikk i tid gjør det lettere å se alternativer til oljeepoken: «Historiskt inriktad petrokultur-forskning kan således hjälpa oss att förstå och förklara hur vi har hamnat där vi är idag.»¹⁹ De mener det er viktig å forstå at olje inngår i et sosioteknisk og sosioøkologisk system som stadig må skapes og vedlikeholdes, ikke bare gjennom vareproduksjon og materielt forbruk, men også gjennom kulturell meningsskapning. Kritisk oppmerksomhet rettet mot fortellinger kan hjelpe oss som lesere til å revurdere endringer i fortid, nåtid og fremtid.²⁰

Mellom vest og øst

Jeg oppfatter Knut Hamsun som et sentralt tidsvitne til dannelsen av den globale oljekulturen som brer om seg omkring forrige århundreskifte. Han er født i 1859, samme år som Edwin

Drake fant drivverdig olje i Pennsylvania. I 1880-årene bodde og arbeidet Hamsun i to lengre perioder i USA – et land med «Floder af Petroleum», som han formulerer det i foredragsboken *Fra det moderne Amerikas Aandsliv*.²¹ Pussig nok har ikke oljen noen fremtredende plass i Amerika-boken, selv om forbindelser mellom energi og kultur kommer indirekte til uttrykk gjennom valg av metaforer. Det materielt ressursrike landet i vest beskrives som en åndsforlatt verden av «Skraal og Damp og store, stønnende Stempelmaskiner».²² Kaukasusboken, som ble utgitt fjorten år senere, skildrer en søken mot en mer opprinnelig eksistensform. Likevel er det som om Amerika og de stønnende maskinene innhenter Hamsun på reisen gjennom Russland mot Sentral-Asia. *I Æventyrland* illustrerer dermed tydelig de globale dimensjonene i oljehistorien.

Hamsun hadde gjennom hele 1890-tallet ønsket å reise østover, men det var først i 1899, etter å ha mottatt et større stipend fra Kirkedepartementet, at han kunne gjøre alvor av planene. På dette tidspunktet hadde han utgitt romanene *Sult* (1890), *Mysterier* (1892), *Redaktør Lyng* (1893), *Ny Jord* (1893), *Pan* (1894) og *Victoria* (1898) samt skuespillene *Ved Rigets Port* (1895), *Livets Spil* (1896) og *Aftenrøde* (1898). Knut Hamsuns forfatternavn var kjent over store deler av Europa. Den nygifte førtiåringen – dikter og beryktet foredragsholder – hadde slått seg ned i Helsingfors, der han sammen med sin første kone Bergljot (født Bech) hadde bodd siden november 1898.²³ Derfra var veien kort til St. Petersburg, som på denne tiden var hovedstad i det russiske tsardømmet og siden 1879 administrativt sete for aksjeselskapet Branobel (på svensk omtalt som «Naftabolaget Bröderna Nobel»). Det er i denne byen reiseberetningen *I Æventyrland* har sitt geografiske utgangspunkt en septemberkveld i 1899.

Allerede i åpningskapitlet introduseres oljen som motiv i spenningsfeltet mellom den gamle og den nye verden. Her møter leseren først ilden som aldri slukner i en tradisjonell religiøs kontekst.

Om Aftenen er vi i god Tid paa Nicolai Jærnbanestation. Her ser jeg nu for første Gang de brændende Lamper foran Helgenbillederne. Naar Dørene i Bakgrunden gaar op larmer Lokomotiverne og de rullende Hjul derude; men midt i denne Larm brænder de evige Lamper Dag og Nat, Dag og Nat foran Helgenbillederne. De er som smaa Altere, der er to Trin op til dem fra Gulvet og de lyser i al Stilhed. [...]

Men udenfor larmer Lokomotiverne og Hjulene, det brølende Amerika.²⁴

I Hamsuns fremstilling er kontrasten mellom den sakrale stemningen inne på stasjonen og støyen utenfor sterkt ideologisk ladet. Den tidligere amerikafareren gjenkjenner modernitetens attributter: rullende hjul og larmende lokomotiver. Østlig og vestlig oljekultur settes opp mot

hverandre i en virkningsfull kontrast. Samtidig viser den siterte passasjen en interessant dobbelteksponering av ulike tider og steder.

Også senere på reisen oppstilles slike kontrastfylte møter mellom østlig og vestlig, som for eksempel ved stasjonen Kobi i nåværende Georgia. I et minneverdig kapittel, som mest sannsynlig beskriver en drøm, tyvlåner det reisende jeget en hest og rir ut til en sauegjeter som inviterer ham inn i sin fjellhule. Jeget forholder seg til gjeteren og hans kvinner som en antropolog på vitenskapelig oppdrag, og gir inntrykk av at han skal utarbeide en inventarliste over gjenstander i den spartansk innredede boligen. Han merker seg oljelampen:

Det er mørkt herinde, men Manden tænder en Lampe. Det støder mig at det er en dum europæisk Petroleumslampe han tænder; men saa husker jeg paa at de Gamles «evige ild» netop var Petroleum og at skulde der noget Sted i Verden brændes Petroleum saa var det her i Kaukasien.²⁵

I denne passasjen oppstår det komikk da det som først fremstår som et fremmedelement og en anakronisme – petroleumslampen – viser seg ikke å være det likevel. Tvert imot er det fordommene til den vestlige gjesten i rollen som vitenskapsmann som utleveres. Senere i samme scene fantaserer den besøkende om at han kan hjelpe gjeterens yndlingshustru til å bli frigjort erotisk og politisk slik at hun kan skape en liten feministisk bevegelse i Kaukasus.²⁶

Ildtilbederne

Begrepet «den evige ild» blir utdypet senere i reisefortellingen. Hamsuns beskrivelse av oljeindustrien utenfor Baku er etterfulgt av flere siders utlegning om religiøse forestillinger som har sine røtter i Iran, der religionsstifteren Zarathustra, eller Zoroaster som han også kalles, samt guden Mitra spiller sentrale roller: «Mitra blev rigtig stor i Iran. Og det var denne samme Mitra man dyrked her foran den evige Ild ved Baku».²⁷ Zarathustras lære ble etter hvert fortrent av islam, men noen trofaste tilhengere utvandret til India – parsere – og en liten gruppe ble igjen i Iran. Disse dro gjerne til ildtemplet ved Baku for å be, skriver Hamsun: «Og naar de kom til Templet var der smaa Celler og Boliger rundt omkring i dette velsignede Hus som de kunde være i. Og i hver Celle brændte en liden Naftaflamme, en liden Sol som aldrig gik ud».²⁸ Parserne praktiserte sin religion i fred helt til petroleumsindustrien etablerte seg ved templet: «Men saa trængte Amerika ind paa dette Sted og brølte. Et Aar da Pilegrimene kom fandt de en Petroleumsfabrik opført lige ved Helligdommen. Alle de smaa Sole i Cellerne var slukte, alle Gasstrømme ledede ind i Fabrikken».²⁹

Mye av innholdet i disse passasjene er kjent fra andre beskrivelser av Baku på samme tid. I *Illustreret verdensgeografi* fra 1892 heter det:

I forbindelse med forekomsten av jordolje i jordavleiringene staar ogsaa utviklingen av brændbare gasarter fra sprækker i jordbunden. Dette er saaledes tilfældet i det nærliggende Surachani, hvor det endnu findes ruiner av ildtilbedernes gamle tempel. Den sidste ildtilbeder forlot stedet 1881, og den hellige ild vanhelliges nu ved at tas i industriens tjeneste, eller antændes for at forlyste reisende mot 30 kopek.³⁰

Den radikale endringen av oljens funksjon er slående. I det hele tatt synes sekulariseringen av den hellige ild å utgjøre et attraktivt narrativ for alle som besøker Atesjgah Ildtempel øst for Baku sentrum. I 1883 hadde den britiske russlandseksperter Charles Thomas Marvin utforsket petroleumsregionen rundt Kaspiahavet, og i reiseberetningen *The Region of the Eternal Fire*, som kom i flere utgaver fra 1884 og inn på 1890-tallet, formulerer han det slik: «The worship of the Eternal Fire in Surakhani temple is dead; the Priest has left behind no followers; but the oil that dimly lit a shrine now illuminates an empire, and bids, ere long, to give light and heat to an entire hemisphere».³¹ Der Hamsun fremstilte oljens sekularisering som et kulturelt tap og uttrykk for fremmed innflytelse i regionen, så Marvin for seg en ny opplysningstid – ikke så ulikt de visjonene Ludvig Nobel hadde for petroleumsindustrien.

Den russisk-svenske forskeren Irina Seits har pekt på kontinuiteten i oljens rituelle betydning i Baku-regionen. Hun minner om at logoen til Nobelbrødrenes oljeselskap forestiller nettopp Atesjgah-templet, der det brenner ild fra takets fire ytterhjørner. Seits leser emblemet som selskapets lovnad om å restaurere en gammel kult som var i ferd med å gå tapt.³² Den industrielle koloniseringen av regionen krevde en form for moralsk legitimering, og selskapet sørget derfor for å skape et narrativ som viste historisk og symbolsk kontinuitet mellom tradisjon og fornyelse. Nobelbrødrene ga sine tankskip navn som «Moses», «Mohammed», «Buddha» og «Zoroaster». Brita Åsbrink antyder at Ludvig Nobel, i likhet med mange andre europeere på denne tiden, var interessert i zoroastrismen.³³ Verdens første vellykkede bulktankskip – rekvirert av Ludvig Nobel i 1877, bygd på et verksted i Norrköping, og tatt i bruk på Kaspiahavet i 1878 – ble da også oppkalt etter den persiske religionsstifteren. Tankeren «Zoroaster» var med på å revolusjonere den globale oljetransporten fra 1880-årene og utover.³⁴

Branobels navngivningspraksis handlet nok like mye om merkevarebygging som om religion. Seits legger vekt på at selskapet utnyttet i sin markedsføringsstrategi en verdi olje allerede hadde i regionen: Det var petroleum som holdt den evige ild i live.³⁵

Det brølende Amerika

Man kunne kanskje forvente at Branobels appropriering av østlig religion og kultur var noe som ble drøftet og problematisert i Hamsuns beretning. Men bortsett fra noen spredte ironiske bemerkninger om selskapets ekstravaganse og beredvillighet når det gjelder å stille skip til rådighet for sine gjester slik at de kan få se spektakulær flammekunst ute på sjøen,³⁶ rammer ikke Hamsuns kritiske penn Nobelbrødrenes selskap direkte. Kanskje har det sammenheng med at dikteren og hans følge selv nyter godt av å være oljeturister. Den oljeindustrien som kritiseres i *I Æventyrland*, er den amerikanske. Når Hamsun kommer ut til petroleumskildene i Balakani, ser han først og fremst USAs respektløse fremferd som industrimakt.

Denne Larm av Maskiner har ikke oprindelig hørt dette Sted til, Amerika har vanhelliget det og bragt ind sit Brøl i Helligdommen. For her er sætet for Oldtidens «evige Ild». Ingen Steder kan man fly Amerika her: Boremotoden, Lamperne, selve Destillatet Petroleum er Amerikas, – Makkabæerne de brændte bare «det tykke Vand» til Templets Renselse. Og da vi er trøtte av Larmen og slået i halvblinde av Naftagassen og skal forlate Stedet reiser vi hjem igjen i en Robert Fultonsk Båt.

Imorgen beser vi Surakani. Det skal Gudskelov stå et Ildtempel der.³⁷

Dette er en rik passasje som formidler både egenopplevde erfaringer og kulturhistorisk kunnskap som den reisende har lest seg til. Passasjens patos næres av et kroppslig ubehag, men trolig også av skuffelsen over at sivilisasjonens vugge er noe helt annet enn det Hamsun hadde forestilt seg.

I etterordet til en jubileumsutgave av *I Æventyrland* fra 2000 er Bjørn Rudborg og Ole Petter Førland påpasselige med å presisere at Bakus olje på ingen måte er amerikansk.

Her gir Hamsun Amerika på en måte skylden for oljeutvinningen, og dermed den forurensning og støy dette fører med seg. Men det er ikke Amerika som land som har ansvaret i Baku. På Hamsuns tid var det Nobel som var ledende oljeselskap, og stod for all utvinning og industri. Amerika kom ikke inn i Kaspiahavet før Standard Oil og Esso kjøpte seg inn i 1917. *Amerika* blir for Hamsun et begrep og en metafor for industrialiseringen.³⁸

Hamsun er nok selv klar over at det forholder seg slik. Som skribent har han skapt seg et image som USA-kritiker – et image han gjerne opprettholder gjennom overdrivelser. På en annen side er det ikke riktig at «Amerika» kun er en metafor. Når Hamsun skriver om amerikansk boremetode og destillasjonsteknikk, tyder det like gjerne på at han er velinformert om hvordan Nobelselskapet i virkeligheten skaffet til veie og utviklet sin kompetanse.

I 1879 dro Branobels unge ingeniør Alfred Törnqvist til Pennsylvania for å analysere oljeprøver fra Baku siden det var Oil City som hadde den riktige kompetansen og utstyret for den slags. Brita Åsbrink gjør rede for hvordan den svenske ingeniøren besøkte ulike

oljeprodusenter og -distributører på den amerikanske østkysten og rapporterte sine funn tilbake til Nobelbrødrene. Med seg hjem hadde han «all tänkbar litteratur om petroleum».³⁹ Da Ludvig og Robert Nobel startet sin virksomhet i Baku, ble råolje ennå transportert i tønner på vogner trukket av esler. De ønsket derfor å finne bedre metoder for lagring og transport, for eksempel gjennom rørledninger, noe som amerikanske oljeprodusenter allerede hadde tatt i bruk. Hamsun har derfor sine ord i behold når han bemerker at metoden for oljeutvinning i Baku er Amerikas. Men samtidig ble altså orientalske kulturelementer podet inn og videreført av selskapet.

Branobel har for øvrig gått inn i industrihistorien som en bedrift som var opptatt av å skape et godt arbeidsmiljø etter nordiske standarder. Selv om arbeidsdagene var lange, var lønningene relativt gode, og arbeidernes barn ble tilbudt gratis skolegang.⁴⁰ Ledelsens sosiale samvittighet kom til uttrykk ved at selskapet også sørget for å bygge sykehus, bibliotek og samlingssteder for de ansatte. Seits hevder derfor at Ludvig Nobels tanker om «rettferdig kapitalisme» foregrep et viktig aspekt ved den svenske visjonen om «folkhemmet».⁴¹

Nordisk oljeindustri i Baku

Når Hamsun med reisefølge ankommer Baku er det på mange måter som om de kommer hjem i den forstand at de ivaretas av nordiske ansatte ved Branobel. Ikke bare ble det stilt skip til rådighet slik at de kunne komme seg ut til Balakani. Hamsun blir også stående i takknemlighetsgjeld da han får låne penger av Branobels ledende ingeniør Karl Wilhelm Hagelin, som på denne tiden var svensk-norsk konsul i Baku. En annen ingeniør har fulgt ekteparet helt siden begynnelsen av reisen. Han blir ikke navngitt i *I Æventyrland*, men i brev til den finske forfatteren og teaterkritikeren Alexander Slotte har Hamsun oppgitt at han het Björkman.⁴² I Baku er det han som viser Hamsun med kone omkring, og det norske paret blir invitert hjem til ingeniørens familie ved det slottslignende «Nobels Hus». Slik Hamsun beskriver huset, med en idyllisk hage med akasietrær, sikter han sannsynligvis til Villa Petrolea – et bostedsområde med store grøntarealer som selskapet fikk bygget i 1880-årene for å kunne beholde sine beste fagfolk.⁴³ Slik er forholdene hos Hamsuns vertskap:

Disse udmærkede Mennesker havde det lunt og vakkert her; men iblandt maatte de lukke Vinduerne naar Lugten blev for stærk udenfra. Og det kunde være haardt nok at sidde med lukkede Vinduer i denne Hede. Ingeniøren havde havt kaukasisk Feber i alle de Aar han havde levet her. Den slap ham naar han havde Ferie og var hjemme i Finland om Somrene og tog ham igen naar han kom tilbage til Baku. Fruen som var født her var derimod her i sit Element og hun forsvared Baku med Kærlighed.⁴⁴

Dette avsnittet er preget av varme og empati, ikke minst fordi Hamsun gjenkjenner sine egne helseplager i ingeniørens. Nordboernes behov for frisk luft synes da også å ha vært en viktig motivasjon for å forbedre arbeidsforholdene ved bedriften. Trangen til det friske og rene er også med på å definere den nordiske kolonien som et særegent fellesskap i Baku.

Identifikasjonen er likevel ikke total. Når de tilreisende etter hvert får en omvisning i oljefirmaets mange verksteder og kontorer – der flere finner, svensker og dansker er ansatt – vender den ironiske distansen tilbake i Hamsuns fremstilling. Han blir forklart av ingeniøren hvordan råstoffet nafta – en ekkel brungrønn suppe – blir destillert til blant annet bensin. «Saa trak han mig over til et andet Hus og viste mig hvad raa Nafta videre kunde bli til og opregned her en hel Del Oljer som det er mig umuligt at deciffere i mine Notater. [...] jeg sa da bent ud at jeg syntes der blev lidt mange Destillater af Sølen».⁴⁵ Ingeniøren fortsetter sin omvisning, mens den besøkende spiller sin rolle.

Her viste han mig svære Beholdere af noget som han kaldte Metalfedt. Jeg havde hørt om mange Slags Fedt og Ister og Sildfedt og Ligfedt, men aldrig om Metalfedt. Her laa det. Det var sandt at sige en græsselig Salve at se paa. Men dette som saa saa ynkeligt ud at baade Ingeniøren og jeg fik Taarer i Øjnene af det, nu var det – Hovedproduktet. Før styrted vi det i Sjøen, sa han, nu bruger vi det til Brændsel, vi fyrer vore Kedler med det, driver vore Dampskibe og Jærnbaner med det, forsyner Damperne paa det Kaspiske Hav, fører det til Astrakan og forsyner Flodbaadene opad Volga med det. Gud bevare mig! sa jeg.⁴⁶

Det er vanskelig å påstå at Hamsun *ikke* er imponert over det han får se og høre, men han er heller ikke en som lar seg rive med uten videre. I den litterære bearbeidelsen av reisen er det interessant hvordan Hamsun markerer distanse til ingeniørens omvisning ved å iscenesette seg selv som uvitende turist – en turist som muligens også later som om han er mer imponert enn han egentlig er («Gud bevare mig! sa jeg»). Det avsluttende utbruddet kan kanskje også leses som en genuin bønn om å bli bevart fra oljeindustriens utbredelse.

Betyr dette at *I Æventyrland* er en miljøengasjert tekst med et økologisk budskap? Fortellingen kan nok tolkes dithen, skjønt den kritiske brodden i Hamsuns verk lar seg ikke så lett bestemme. Selv hans utfall mot det moderne fremskrittet skifter stadig retning, og bak sarkasmer og ironi kan det ligge både genuin sivilisasjonskritikk og kompleks av mer privat karakter. I stedet for å betrakte denne uklarheten som et fortolkningsproblem, velger jeg å forholde meg til Hamsuns vakling som en inviterende gest rettet mot leseren. Den (selv)ironiske tonen i boken åpner et refleksjonsrom der enhver som trer inn må gjøre sine egne vurderinger av det som skildres. Avslutningsvis vil jeg derfor dreie oppmerksomheten fra tekst til lese måte, for på den måten også å utdype de teoretiske perspektivene jeg skisserte

innledningsvis. Hvordan kan en energikritisk lesning kaste nytt lys over Hamsuns kaukasusbok, og hvorfor er reisefortellinger særlig interessante studieobjekter innenfor energihumaniora?

Mellom grønt og svart

Helt siden utgivelsen av *Pan* i 1894 har Hamsun vært kjent for sin natursensibilitet. I vår tid har den naturlyriske dimensjonen i forfatterskapet ført til at særlig romanene er blitt yndede objekter for økokritisk analyse, det vil si tolkninger som vektlegger hvordan natur og miljø er litterært fremstilt.⁴⁷ Henning Howlid Wærp er den Hamsun-forskeren som i størst utstrekning har ønsket å reaktualisere forfatterskapet med utgangspunkt i økologisk tenkning. I 2010 presenterte han en nylesning av *Markens Grøde* (1917), der han la vekt på naturens egenverdi. Wærp kritiserte særlig marxistiske fortolkere for å ha misforstått romanen basert på et for negativt natursyn. Selv mente han at *Markens Grøde* – til tross for at verket er blitt «skutt i senk av ideologikritikken, feminismen og postkolonialismen» – burde kunne «stige opp igjen med økokritikken».⁴⁸ Når det gjelder *I Æventyrland*, er Wærp særlig interessert i Hamsuns «omverdensoppmerksomhet».⁴⁹ Han ser at den reisende er genuint nysgjerrig ikke bare på mennesker og kultur, men også på landskap og vegetasjon. Wærp finner det påfallende at verket inneholder mange ikke-spektakulære skildringer av vekster i veikanten og at skribenten «viser en til tider rørende omsorg for dette lavmælte livet».⁵⁰ Wærp har rett i at dette er et viktig trekk ved boken. Samtidig mener jeg det er avgjørende å merke seg *når* på reisen denne natursensibiliteten er på sitt mest intense, for det er ved å ha et våkent blikk for selve reisens karakter at det energikritiske perspektivet kan tilføre en økokritisk lesning flere nyanser.

Selv har jeg merket meg at det er særlig under fjelletappen, der transporten foregår med hest og vogn, at de reisendes natursensibilitet skjerpes. Den langsomme ferden gjør dem ekstra observante overfor livet i veikanten, som når de skal krysse en bro over Terek og legger merke til løvetann som er blitt nedstøvet og uttørket: «Vi stiger af og tørrer Kalkstøvet bort af nogle af dem forat prøve at hjælpe dem til at aande igen, vi henter ogsaa Vand til dem i Karnejs Zinkbøtte».⁵¹ I denne delen av boken beskrives dessuten både rørende og groteske episoder med hest, der det er tydelig at de norske turistene er opptatt av dyrenes velvære, som når de sørger for at en glemt og forlatt hest får seg mat før kuskene driver dem videre over Kaukasusfjellene.⁵² Uten jevnlig påfyll av vann og mat har ikke hester krefter til å trekke sine vogner og redskaper. Dette skaper ikke bare et spesielt fellesskap mellom «energikilden» og de reisende. Det påvirker også tidsfølelsen. De reisende er prisgitt dyrenes rytme.

Når Hamsun med følge senere skal forflytte seg fra Tbilisi til Batumi ved Svartehavet, klager han over at det er lite man får sett fra et togvindu: «Havde vi havt Raad og Tid til det vilde vi ha foretat denne Rejse tilhest, i Sadlen, og gjort lange Afstikkere ind i Sidedalene. Nu var vi henviste til at se fra et Vindu paa det Landskab vi jog igennem [...]».⁵³ Hamsuns klage er ikke helt ulik den Thomas DeQuincey kom med i «The English Mail-Coach», der nettopp hesteskyss ble foretrukket fremfor togtransport drevet av fossil energi. Den organiske tidsopplevelsen fra fjellene er borte.

På den andre siden finnes det i Hamsuns kaukasusbok også eksempler på at togets effektivitet og den mekaniske klokketiden smitter over på etappen som tilbakelegges med hest og vogn. Den norske turistene kan bli utålmodig og mase på kusken når det ikke går raskt nok, og mye frustrasjon skyldes uenighet og misforståelser om avgangstider og hviletider. Tidsregistrering er i det hele tatt sentralt for tempoet og energien i reisefortellingen. Mye tyder med andre ord på at «det brølende Amerika» har satt seg i kroppen til den østvendte nordmannen og formet hans tanker og gjerninger som turist. Han er allerede blitt en rastløs verdensborger, takket være kull og olje, og skryter sågar over å ha vært i fire av fem verdensdeler.⁵⁴ Selv om Hamsun-forskere bestrider sannhetsgehalten i det siste, er det liten grunn til å gjøre dikteren grønnere enn han i realiteten er.

Jeg er ikke den første til å påpeke at Hamsuns miljøprofil kan problematiseres. Reinhard Hennig har for eksempel ment at Hamsun i *Markens Grøde* i praksis idealiserer et ekspansivt jordbruk og en lite bærekraftig vekstideologi.⁵⁵ Hennig presenterer dermed en økokritisk analyse som kommer til motsatt konklusjon av det Wærp gjør. På tilsvarende vis vil en energikritisk lesning av *I Æventyrland* måtte rette oppmerksomheten mot skildringer der fortellerstemme og handlinger uttrykker motstridende ideologier. Som Imre Szeman har understreket, bør den analytiske arven fra Frankfurterskolen tas med inn energihumaniora slik at vi er i stand til å se at selv uttalte kritikere av fossilindustrien kan være med på å opprettholde praksiser som er lite bærekraftige. Det er ikke tilstrekkelig å sette søkelys på olje som substans. Vi må også forstå hvilke begjærstrukturer, væremåter og bevegelsesmønstre som skapes og muliggjøres av det store energioverskuddet som petroleum representerer.⁵⁶ Endring forutsetter selvinnsikt og evne til å oversette fra teori til praksis.

Turistens medansvar

I Hamsuns verk manifesterer spenningen mellom liv og lære seg blant annet som dramatisk ironi. Det vil si at uoverensstemmelser mellom replikker og handlinger skaper komikk som legger til rette for at vi som lesere kan utvikle innsikt som rommer mer enn det fortelleren og

de litterære karakterene målbærer. Også i verk der vi tilsynelatende har med en økologisk bevisst forteller å gjøre, er det etter min mening viktig å ta høyde for dramatisk ironi.⁵⁷ For selv om det kan være fristende å lene seg på Hamsuns kraftfulle utfall mot den fremvoksende oljeindustrien og føle seg oppløftet av hvordan han engasjerer seg for landskap, regional kultur og menneskers helse og velvære, kan en energikritisk lesning ikke slå seg til ro med å gjengi fortellerens utsagn. En bred energihistorisk kontekstualisering av reisefortellingen kommer ikke utenom at også forfatteren som turist er medskyldig.

Branobels industrieventyr og Hamsuns reiseeventyr forutsetter hverandre. I *I Æventyrland* fremstilles petroleumsolje riktignok som et miljøproblem fordi den forpester luft og griser til jord og vann, men oljens forvandling fra det hellige til det sekulære, fra religiøst symbol til spektakulær turistattraksjon, er noe Hamsun med følge tar del i. På et overordnet plan må vi som lesere altså ta inn over oss at den dramatiske ironien i kaukasusboken oppstår fordi Hamsuns forflytning fra St. Petersburg til Baku høsten 1899 – og den moderne reisefortellingen generelt – er muliggjort av fossil energi. Lest i en energihistorisk kontekst får komikken i kaukasusboken dermed også et tragisk skjær over seg. Blant de mange fortellingene om olje finnes også en som handler om kollektivt selvbedrag.

Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo

sissel.furusest@iln.uio.no

Litteratur

Bech-Karlsen, Jo. «Between Journalism and Fiction: Three Founders of Modern Norwegian Literary Reportage». *Literary Journalism Studies* 5, nr. 1 (2013): 11–25.

Dale, Johs. A. «Knut Hamsun i Finland». *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 43: 436–450.

DeQuincey, Thomas. *The Collected Writings of Thomas DeQuincey*, Vol. 13. London: A & C Black, 1897.

Fjågesund, Peter. «The Transgressive Narratives of Hamsun's *In Wonderland*». *Nordlit* 47 (2020): 93–105.

- Furusest, Sissel. «Bilen som økokritisk utfordring: Carl Frode Tiller og Henrik Nor-Hansen diagnostiserer norsk petroleumskultur». *Edda* 108, nr. 2 (2021): 128–141.
- Furusest, Sissel. «Ved ideologikritikkens grenser. Replik til Espen Stueland». *Edda* 109, nr. 1 (2022): 71–72.
- Furusest, Sissel og Reinhard Hennig, *Økokritisk håndbok. Natur og miljø i litteraturen*. Oslo: Universitetsforlaget, 2023.
- Goodbody, Axel og Bradon Smith. «Stories of Energy: Narrative in the Energy Humanities». *Resilience* 6, nr. 2–3 (2019): 1–25. <https://doi.org/10.5250/resilience.6.2-3.0001>.
- Hamsun, Knut. *Fra det moderne Amerikas Aandsliv*. København: P.G. Philipsens Forlag, 1889.
- Hamsun, Knut. *I Æventyrland. Oplevet og drømt i Kaukasien*. København: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1903.
- Hennig, Reinhard. «Knowing the Right Thing, but Not Doing It: Knut Hamsun's *Markens grøde* in the Anthropocene». *NORDEUROPAforum* (2018): 16–43.
- Kittang, Atle. *Luft, vind, ingenting. Hamsuns desillusjonsromanar frå Sult til Ringen sluttet*. Oslo: Gyldendal, 1984.
- Marvin, Charles. *The Region of the Eternal fire. An account of a Journey to the Petroleum Region of the Caspian in 1883*. London: W.H. Allen & Co., 1891.
- Millkrantz, Jens, Anna Åberg, Kristoffer Ekberg og Susanna Lidström. «Scandia introducerar: Petrokultur och energihistoria». *Scandia* 88, nr. 1 (2022): 127–40. <https://doi.org/10.47868/scandia.v88i1.24211>.
- Næss, Harald S. *Hamsuns brev 1896–1907*. Oslo: Gyldendal, 1995.
- Oxfeldt, Elisabeth. «Orientalske rejseskildringer». I *Den litterære Hamsun*, redigert av Ståle Dingstad, 105–123. Bergen: Fagbokforlaget, 2005.
- Rudborg, Bjørn og Ole Petter Førland. «I Æventyrland – 100 år etter». Etterord i Knut Hamsuns *I Æventyrland. Oplevet og drømt i Kaukasien*. Oslo: Gyldendal, 141–201.
- Salomon, Ib. «Nobel-brødrene ble Russlands oljekonger». *Illustrert vitenskap* nr. 16 (2021): 60–65.
- Scott, Heidi C.M. *Fuel. An Ecocritical History*. London: Bloomsbury, 2020.
- Seits, Irina. «From *ignis mundi* to the world's first oil-tanker: The legacy of the Nobels' oil empire in Baku». *Approaching Religion* 13, nr. 2 (2023): 57–76.
- Szeman, Imre. «Conjectures on world energy literature: Or, what is petroculture». *Journal of Postcolonial Writing* 53, nr. 3 (2017): 277–288.

- Szeman, Imre. «Towards a Critical Theory of Energy». I *Energy Humanities. Current State and Future Directions*, redigert av Matúš Mišík og Nadia Kujundžić, 23–36. Cham.: Springer, 2021.
- Wille, Nordal. «Kaukasus». I *Illustreret verdensgeografi. Skildringer og livsbilleder. Lande og folk*, bind 2, redigert av Nordahl Rolfsen, 182–216. Kristiania: Albert Cammermeyers Forlag, 1892.
- Wærp, Henning Howlid. «Isak Sellanrå, igjen dagens mann? Markens grøde lest i et økokritisk perspektiv». *Norsk Litterær Årbok* (2010): 105–124.
- Wærp, Henning Howlid. «Hele livet en vandrer i naturen». *Økokritiske lesninger i Knut Hamsuns forfatterskap*. Stamsund: Orkana Akademisk, 2018.
- Yaeger, Patricia. «Editor's Column. Literature in the Ages of Wood, Tallow, Coal, Whale Oil, Gasoline, Atomic Power, and Other Energy Sources». *PMLA* 126, nr. 2 (2011): 305–310.
- Yergin, Daniel. *Svart gull*. Oslo: Kagge Forlag, 1998.
- Åsbrink, Brita. *Ludvig Nobel: «Petroleum har en lysande framtid!»*. *En historia om eldfängd olja och revolution i Baku*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2001.

Noter

-
- ¹ Brita Åsbrink, *Ludvig Nobel: «Petroleum har en lysande framtid!»*. *En historia om eldfängd olja och revolution i Baku* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2001), 15.
- ² Knut Hamsun, *I Æventyrland. Oplevet og drømt i Kaukasien* (København: Gyldendalske Boghandels Forlag, 1903), 243–244.
- ³ Hamsun, *I Æventyrland*, 262.
- ⁴ Atle Kittang, *Luft, vind, ingenting. Hamsuns desillusjonsromanar frå Sult til Ringen sluttet* (Oslo: Gyldendal, 1984), 132.
- ⁵ Elisabeth Oxfeldt, «Orientalske rejseskildringer», i *Den litterære Hamsun*, redigert av Ståle Dingstad (Bergen: Fagbokforlaget, 2005), 119.
- ⁶ Henning Howlid Wærp, «Hele livet en vandrer i naturen». *Økokritiske lesninger i Knut Hamsuns forfatterskap* (Stamsund: Orkana Akademisk, 2018), 143.
- ⁷ Fjågesund, «The Transgressive Narratives of Hamsun's *In Wonderland*», 94.
- ⁸ Bech-Karlsen, «Between Journalism and Fiction», 21.
- ⁹ Yaeger, «Editor's Column», 305.
- ¹⁰ Szeman, «Towards a Critical Theory of Energy», 24.
- ¹¹ Szeman, «Towards a Critical Theory of Energy», 30.
- ¹² Heidi C.M. Scott, *Fuel: An Ecocritical History* (London: Bloomsbury, 2020), 23.
- ¹³ Scott, *Fuel*, 14.
- ¹⁴ Thomas DeQuincey, *The Collected Writings of Thomas DeQuincey*, Vol. 13 (London: A & C Black, 1897), 284.
- ¹⁵ Yaeger, «Editor's Column», 306.
- ¹⁶ Furuseth, «Bilen som økokritisk utfordring», 131.
- ¹⁷ Hamsun, *I Æventyrland*, 41.
- ¹⁸ Hamsun, *I æventyrland*, 238.
- ¹⁹ Millkrantz, m.fl., «Petrokultur och energihistoria», 139.

-
- ²⁰ Goodbody & Smith, «Stories of Energy», 12.
- ²¹ Knut Hamsun, *Fra det moderne Amerikas Aandsliv* (København: P.G. Philipsens Forlag, 1889), 15.
- ²² Hamsun, *Fra det moderne Amerikas Aandsliv*, 255.
- ²³ Dale, «Knut Hamsun i Finland», 436.
- ²⁴ Hamsun, *I Æventyrland*, 3–4.
- ²⁵ Hamsun, *I Æventyrland*, 125.
- ²⁶ Hamsun, *I Æventyrland*, 128.
- ²⁷ Hamsun, *I Æventyrland*, 263.
- ²⁸ Hamsun, *I Æventyrland*, 266.
- ²⁹ Hamsun, *I Æventyrland*, 266.
- ³⁰ Nordal Wille, «Kaukasus», i *Illustreret verdensgeografi. Skildringer og livsbilleder. Lande og folk*, bind 2, redigert av Nordahl Rolfsen (Kristiania: Albert Cammermeyers Forlag, 1892), 214.
- ³¹ Charles Marvin, *The Region of the Eternal fire. An account of a Journey to the Petroleum Region of the Caspian in 1883* (London: W.H. Allen & Co., 1891), 2.
- ³² Seits, «From ignis mundi», 62.
- ³³ Åsbrink, «Petroleum har en lysande framtid!», 49.
- ³⁴ Daniel Yergin, *Svart gull* (Oslo: Kagge Forlag, 1998), 161.
- ³⁵ Seits, «From ignis mundi», 69.
- ³⁶ Hamsun, *I Æventyrland*, 257.
- ³⁷ Hamsun, *I Æventyrland*, 260–261.
- ³⁸ Bjørn Rudborg og Ole Petter Førland, «I Æventyrland – 100 år etter». Etterord i Knut Hamsuns *I Æventyrland. Oplevet og drømt i Kaukasien* (Oslo: Gyldendal, 2000), 193.
- ³⁹ Åsbrink, «Petroleum har en lysande framtid!», 34.
- ⁴⁰ Salomon, «Nobel-brødrene ble Russlands oljekonger», 62.
- ⁴¹ Seits, «From ignis mundi», 59.
- ⁴² Harald S. Næss, *Hamsuns brev 1896–1907* (Oslo: Gyldendal, 1995), 129.
- ⁴³ Åsbrink, «Petroleum har en lysande framtid!», 100.
- ⁴⁴ Hamsun, *I Æventyrland*, 246.
- ⁴⁵ Hamsun, *I Æventyrland*, 249.
- ⁴⁶ Hamsun, *I Æventyrland*, 249–250.
- ⁴⁷ Sissel Furuseth og Reinhard Hennig, *Økokritisk håndbok. Natur og miljø i litteraturen* (Oslo: Universitetsforlaget, 2023), 14.
- ⁴⁸ Wærp, «Isak Sellanrå, igjen dagens mann?», 109.
- ⁴⁹ Wærp, «Hele livet en vandrer i naturen», 146.
- ⁵⁰ Wærp, «Hele livet en vandrer i naturen», 150.
- ⁵¹ Hamsun, *I Æventyrland*, 89.
- ⁵² Hamsun, *I Æventyrland*, 44.
- ⁵³ Hamsun, *I Æventyrland*, 281.
- ⁵⁴ Hamsun, *I Æventyrland*, 10.
- ⁵⁵ Hennig, «Knowing the Right Thing», 17.
- ⁵⁶ Szeman, «Conjectures on world energy literature», 285.
- ⁵⁷ Furuseth, «Ved ideologikritikkens grenser», 72.